

ESTABLISHMENT OF A NEW DYNASTY IN BUKHARA

Sobirov Jamshidbek*Andijan State University 3 course Student Of History Faculty*

Abstract: *As a result of objective and subjective conditions, the coming of various forces to power at a certain stage of historical development, in turn, leads to drastic changes in the life of society and the implementation of certain reforms. Consequently, in the state of Bukhara, the transfer of power from the Ashtarkhanid dynasty to the representatives of the Mangits took place under the influence of certain factors. Different approaches are put forward among the scientific community to study the content and nature of these processes that took place in the history of Bukhara statehood. The article talks about these cases.*

Key words: *Ashtarkhanis, Mangits, Kenagas, Shulluk, Movarounnahr, mufti, imam, Abulfaizkhan*

Introduction

Tarixiy manbalardan ma'lumki, ashtarxoniylar sulolasi hukm surgan davrda, ayniqsa, uning oxirgi vakillaridan biri Abulfayzxon hukmronligi yillarida (1711-1747) davlatda o'zboshimchalik, boshboshdoqlik, o'zbek qabila-urug'lari o'rtasida hokimiyat uchun kurash, ayrim hududlarning mustaqillikka bo'lgan intilishlarining kuchayishi bilan bog'liq holatlar Buxoro davlatini ham ichki ham tashqi siyosatda to'la tanazzul yoqasiga olib kelgan edi. Jamiyat hayotida bunday muammolarning yuzaga kelishiga asosiy sabablardan biri – ashtarxoniylar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxonning davlatni boshqarishdagi rolining pasayganligi va uning yetarli

boshqaruv qobiliyatiga ega emasligida edi.

Adabiyotlar tahlili

Sharqshunos Anke fon Kyugelgen ma'lumotlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ashtarxoniylarning so'nggi vakillari davlatni boshqarish, uni mustahkamlash va davlatning ichki hamda tashqi xavfsizligi masalalariga jiddiy e'tibor qaratmaganlar. Buning oqibatida joylardagi ichki siyosiy nizolarni hal etish va Eron davlati tomonidan bo'lgan tashqi xavf oldida mamlakat ojiz bo'lib qolgan edi. Shu bilan birga, obyektiv sabablar bilan bir qatorda, bizning fikrimizcha, mamlakatda bunday xavfli vaziyatning yuzaga kelishiga quyidagi uchta subyektiv omil va voqealar ham muayyan darajada o'zining ta'sirini o'tkazgan: Birinchidan, xonlikning muhim hududiy markazlaridan biri hisoblangan hamda mamlakatning asosiy iqtisodiy, ma'rifiy va harbiy resurslari joylashgan Samarqand bekligini xonning asosiy raqiblaridan biri bo'lgan Rajab Sulton boshqaruviga o'tishi. Ikkinchidan, nomusulmon bo'lgan jo'ng'orlar quvg'inidan qochgan qozoq ulamolariga nisbatan xon hokimiyati tomonidan yetarli e'tibor bo'lmaganligi va buning oqibatida musulmonlar o'rtasida katta obro'ga ega bo'lgan ushbu ulamolarning yetti yil davomida sarson-sargardonchilikda bo'lishlari aholining xonga bo'lgan hurmat e'tiborini yo'qolishiga olib kelgan; Uchinchidan, xonning bevosita yo'l qo'yib berishi natijasida Ibodullo xitoy va uning tarafdorlari tomonidan muqaddas qadamjo hisoblanadigan Xo'ja Bahovuddin xonaqosining vayron etilishi aholining kuchli noroziligini kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Binobarin, 1721-1722 yillarda Samarqandning Rajab Sulton boshqaruviga o'tishi nafaqat Buxoro xonligiga qarshi qaratilgan g'alayon sifatida, balki mamlakat zaiflashuvining asosiy sabablaridan biri sifatida baholanadi. Qozoq va qoraqalpoqlarning 1723 yildan 1730 yilgacha davom etgan isyonining asosiy sababchilaridan biri ham Rajab Sultonning yaqin kishisi Shahrizabz hokimi Ibrohimbiy Kenagas edi. Buning oqibatida, Abulfayzxon va uning

harbiy qo‘shini isyonchi kuchlar oldida himoyasiz qolgan edi. Mamlakatda tinimsiz davom etayotgan g‘alayonlar natijasi o‘laroq hamda o‘sha davrda ro‘y bergan tabiiy ofatlar (surunkasiga uzoq muddat yomg‘ir yog‘ishi) sababli haydaladigan yerlarning dehqonchilik uchun yaroqsiz ahvolga kelishi va o‘z navbatida aholining katta qismini Samarqand va Miyonqol hududlarini tark etishga majbur etgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Sharqshunos Anke fon Kyugelgenning ma‘lumotlariga ko‘ra, otaliq lavozimida faoliyat yuritgan Muhammad Hakimbiy (Muhammad Rahimning otasi) isyonchilar va ichki dushmanlar bilan tinchlik yo‘lida muzokaralar olib borishi natijasida muayyan muddat davomida barqarorlikni saqlashga muvaffaq bo‘lgan. Shu bilan birga, yuqorida nomi tilga olingan Ibodullo xitoy o‘z tarafdorlari va boshqa xitoy-qipchoq urug‘iga mansub bo‘lgan aholi bilan birgalikda Miyonqolda amirga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan va buning oqibatida bir qator shaharlar vayrona holatga tushib qolgan. Bunday vaziyatda Abulfayzxon Ibodullo xitoyning qilmishlariga yarasha jazo berish o‘rniga, aksincha, uni devonbegi (“devonxona boshlig‘i”) lavozimiga tayinlagani xalqning haqli ravishda Abulfayzxon xokimiyatiga nisbatan noroziligini va unga qarshi borish ruhiyatini keltirib chiqargan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, Muhammad Hakimbiy Abulfayzxon hukmronligi davrida davlat hokimiyatiga qarshi chiqqan qo‘zg‘olonchilarga qarshi kurashda bir qator muvaffaqiyatlarga erishgan. Bundan ijobiy tarzda foydalangan Muhammad Rahim davlat hokimiyatini egallashga qaratilgan faoliyatini mustahkamlay borgan. Hokimiyatning ashtarxoniylar qo‘lidan mang‘itlar qo‘liga o‘tishida yana bir asosiy va muhim omil bu tashqi-siyosiy vaziyat hisoblanadi. Xususan, Eron shohi Nodirshohning tashqi-siyosiy faoliyati asosan Buxoro xonligini o‘z ta’sir doirasiga olishga qaratilganligi, o‘z navbatida, xonlikda davlat hokimiyatini tubdan o‘zgarishiga sabab bo‘lgan. Eron shohi Nodirshohning o‘g‘li Rizoquli 1737-1738 yillarda ashtarxoniylar qo‘shini bilan Qarshi bekligida va

Shulluk vohasida to‘qnashib, o‘zbek qo‘shinlarini mag‘lubiyatga uchratadi. Shu bilan birga, uzoq maqsadlarni ko‘zlagan Nodirshoh asirga olingan o‘zbek qo‘shinlariga nisbatan g‘amxo‘rlik ko‘rsatadi va otaliq Muhammad Doniyolbiyni asirlikdan ozod etadi. Yuqoridagilar bilan cheklanmasdan, Nodirshoh o‘g‘li Rizoqulining nomaqbul harakatlari uchun Abulfayzxondan uzr so‘rab, undan an‘anaga ko‘ra sulh tuzishni taklif qiladi. Ikki davlat hukmdorlari Amudaryo qirg‘oqlarida uchrashib, Eron va Turon mamlakatlari o‘rtasida barqaror ittifoqni mustahkamlashga kelishib oladilar. Mazkur uchrashuvda Muhammad Hakimbiy va uning o‘g‘lini ozod etilishi ikki davlat o‘rtasidagi barqaror tinchlikni o‘rnatishda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Ikki davlat o‘rtasida tinchlik muzokaralarini o‘tkazishda Muhammad Hakimbiy va uning o‘g‘li Muhammad Rahimlarning xizmati katta bo‘lgan. Bunday vaziyatdan unumli ravishda foydalangan Muhammad Rahim hokimiyatni egallash uchun Nodirshoh bilan samimiy munosabatda bo‘lishga intiladi. Nodirshoh Muhammad Rahimning hokimiyatni boshqarishga bo‘lgan qobiliyatini ko‘rib, unga o‘z o‘g‘li kabi yondashadi hamda hokimiyatni egallashda amaliy yordam ko‘rsatadi. Xususan, Nodirshoh Muhammad Rahimga o‘z harbiy kuchini mustahkamlashi uchun askarlar sonini 6000 dan 18000 gacha ko‘paytirishiga hamda Muhammad Hakimbiyning vafotidan so‘ng uni otaliq lavozimini egallashiga imkoniyat tug‘dirib beradi. Shu bilan birga, Nodirshoh Abulfayzxon davlatidagi ichki g‘alayonlarga o‘z munosabatini bildirib, ularni oldini olish va qarshi kurashish lozimligiga alohida e‘tibor qaratadi hamda davlat boshlig‘ini ushbu jarayonlarga befarq bo‘lmaslikka chaqiradi. Xususan, Nodirshoh ushbu masalada xonga yozma ravishda murojaat etib, Abulfayzxonning siyosatini qattiq tanqid qiladi. Ayrim manbalarda, aksincha, Nodirshohning xonga nisbatan hayrihoh ekanligi hatto unga ehtirom ko‘rsatib, uni o‘z xizmatiga olishlik istagi borligini bildirganligi to‘g‘risida gap boradi. “Shu maqsadda Nodirshoh ikki asosiy huquqiy hujjat – farmon(yorliq)ni qabul qiladi. Birinchisi, Abulfayzxonni o‘z

lavozimidan ozod etish va uning oʻrniga oʻgʻli Abdulmoʻminni xon etib tayinlash haqida, ikkinchisi, Muhammad Rahimni Movarounnahr sultoni (amir ul-umaro) etib tayinlash haqida edi”. Biroq Abulfayzxon Nodirshoh xizmatida faoliyat yuritish taklifini rad etadi. 1743 yilning dekabr oyida Nodirshoh oʻn ikkita shia mazhabiga mansub boʻlgan imomlar va sunniylik mazhabiga mansub boʻlgan eron, afgʻon va Movarounnahr ulamolarini eʼtiqodning har qanday vaziyatida “kelishuv”ga erishish mumkinligiga undash maqsadida toʻplaydi. Uchrashuvda Bogʻdod shahrining qozisi Abdullo as-Suvaydiy yigʻilish bayonini olib borish uchun hakam sifatida tayinlanadi. Uchrashuvga yetmishta eron, yettita afgʻon va yettita Movarounnahr muftiylari, qozilari va imomlari tashrif buyurgan. Sunniylar tarafidan vakil sifatida mashhur Buxoro qozisi hamda Koʻkaldosh madrasasining mudarrisi Xodi Xoʻja ibn Alouddin, shialar tarafidan esa Nodirshohning diniy va huquqiy masalalar yuzasidan muallimi mullaboshi Ali Akbar soʻzga chiqqanlar. Mazkur uchrashuvda har doimgidek sunniylarning shialik aqidasi qaratilgan daʼvolari ustunlik qilib turgan. Munozara davomida shia mazhabining vakillari Ali Akbar va uning safdoshlari dastlabki ikki xalifa Abu Bakr va Umar safdoshlarini kamsitishni, vaqtinchalik nikoh masalasini hamda Hazrat Ali Muhammad Paygʻambarning yolgʻiz vorisi ekanligini tan olishni rad etish toʻgʻrisidagi kelishuvga rozi boʻlganlar. Sunniylik vakillari oʻz navbatida shialik taʼlimotini, yaʼni toʻrt asosiy huquq maktablari qatorida jaʼfariya mazhabini tan olishga tayyor ekanliklarini bildirganlar. Yigʻilishning yakunlovchi qismida ishtirok etgan ulamolar yagona kelishuvga imzo qoʻyganlar. Mazkur kelishuv gʻoyaviy jihatdan ulamolar oʻrtasidagi muayyan barqarorlikni qaror toptirgan boʻlsada, amalda diniy oqimlar oʻrtasidagi kelishmovchiliklar keyinchalik ham davom etgan. Mayjud adabiyotlarda Buxoro davlatida ashtarxoniylar sulolasining inqirozga uchrashi va hokimiyat tepasiga mangʻitlar sulolasi vakillarining kelishi toʻgʻrisida turli xil yondashuvlar ilgari surilgan. Xususan, R.Grausset, S.Beker kabi

xorijlik olimlar oxirgi joniylar yoki ashtarxoniylar 1758 yilgacha hukmronlik qilganliklari va oxirgi ashtarxoniy Abulgʻozixon ekanligi toʻgʻrisida fikr bildiradilar. Shundan kelib chiqib, mangʻitlar hokimiyat tepasiga 1785 yilda kelganliklari va uning birinchi hukmdori Shohmurod ekanligi toʻgʻrisida maʼlumot beradilar. Milliy adabiyotlarda ham ushbu masalaga turlicha yondashiladi. Xususan, II jildlik Oʻzbekiston halqlari tarixi kitobida shayboniylarga qarindosh boʻlgan ashtarxoniylar sulolasi (joniylar) hokimiyatni 1601 yildan 1753 yilga qadar boshqarganligi haqida soʻz yuritilib, biz tadqiq etayotgan masala yuzasidan jumladan, shunday deyiladi: “joniylarning soʻnggi vakili Abulgʻozi qatʼiyatli emas edi. U Shohmurodga otaliq lavozimini egallash va amalda hokim boʻlishga rozilik berishini soʻrab bir necha marta murojaat qildi. U koʻp marta rad javobini bergach, nihoyat rozi boʻldi, vazirlik (1785-1800) lavozimini egallab, qoʻzgʻolonlarni tinchitdi va davlatda tartib oʻrnatdi. Soʻng Abulgʻozini taxtdan agʻdarib 1785 yilda oʻzi taxtga oʻtirdi”. Mazkur maʼlumotdan ashtarxoniylar sulolasi 1785 yilgacha hukmronlik qilgan, degan xulosaga kelish mumkin. Muhammad Rahimbiy vafotidan keyin 1758 yilda uning yosh nevarasi Fozil Toʻra taxtga oʻtiradi, unga Muhammad Rahimning katta amakisi Doniyolbiy otaliq tayinlanadi. Muhammad Rahimning oʻlimi haqidagi xabar viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga qarshi harakatlarini kuchaytirib yuboradi. Buxoroga yurishlar boshlangan bir vaziyatda Doniyolbiy ularga qarshi qoʻshin tortishga majbur boʻladi va uzoq davom etgan muzokaralardan keyin viloyat hokimlari bilan Fozil Toʻrani taxtdan chetlatish haqida kelishib olinadi. Taxtga nomigagina ashtarxoniylardan Abulgʻozi (1753-1785) oʻtqaziladi, lekin otaliq Doniyolbiyning oʻzi (1758-1785) amalda haqiqiy hokim boʻlib qolaveradi. Ashtarxoniy Abulgʻozi amalda hokimiyat egasi boʻlmasa ham rasman xon sifatida tan olingani uchun ushbu sulolaning 1785 yilgacha hukm surganligi toʻgʻrisida xulosa chiqarish mumkin deb hisoblaymiz. Ushbu jarayonlar haqida tadqiqot olib borgan

tarixchi olim Sh.Vohidovning yozishicha, Buxoro davlatida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mangʻit sulolasining namoyandalari hukmronlik qilgan. Ushbu sulolaning asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy Xudoyor boʻladi. Rahimbiy Abulfayzxon oʻlimidan soʻng uning oʻgʻillari Abdullo va Abdulmoʻminga otaliqlik qiladi (1747), keyin 1756 yili sayidlar, xoʻjalar va ruhoniylar tarafidan Buxoroda xon qilib koʻtarilgan boʻlsa ham, u oʻzini “noib-ulhukumat” – hokim oʻrinbosari, deb bilgan. Rahimbiy Abulfayzxon qiziga uylangan edi. 1756 yili Muhammad Rahimbiy oʻlgandan soʻng oʻrniga amakisi Doniyolbiy otaliq hukumatni qoʻlga oladi. U xonlikka daʼvo qilmay, avval Fozil Toʻrani keyin 9 Abulgʻoziy degan kimsani xon qilib, oʻzini ularga noib deb eʼlon qiladi. Uning oʻgʻli Shohmurod 1785 yili Buxoroda amir-ul-moʻminin nomi bilan taxtga koʻtariladi. U amakisining xotini Abulfayzxon qiziga uylanib, keyin chingiziylarga qoʻshildi. Amir Shohmurod vafotidan keyin amir Haydar, amir Husayn, amir Umar, amir Nasrullo, amir Muzaffar, amir Abdulahad, amir Olimxonlar Buxoro amirligida hukmronlik qilganlar”. Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, mazkur masalalar yuzasidan mamlakatimiz huquqshunos olimlari yetarli izlanishlar olib bormaganlar. Davlat va huquq tarixi masalalari bilan shugʻullanuvchi olimlar

Tahlil va natijalar

Buxoro davlatchiligi shakllanishida oʻziga xos oʻrin tutadigan ushbu davr toʻgʻrisida qisman toʻxtalib oʻtadilar, xolos. Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda amalga oshirilgan tarixiyhuquqiy tadqiqotlarda davlat boshqaruvining ashtarxoniylar qoʻlidan mangʻitlar boshqaruviga oʻtishi tarixiy-huquqiy jihatdan asoslanmagan. Masalan, M.A.Hamidova oʻzining “Oʻzbekiston davlati va huquqi tarixi” nomli oʻquv qoʻllanmasida “davlat boshqaruvi Abulfayzxon oʻlimidan soʻng mangʻitlar qoʻliga oʻtgan” degan jumla bilan kifoyalangan. Prof. Z.Y.Muqimov davlat boshqaruvining ashtarxoniylar qoʻlidan mangʻitlar qoʻliga oʻtishining asosiy sababi sifatida

Muhammad Hakim otaliqning hokimiyatni o‘z qo‘liga olishi va Eron shohi Nodirshohning o‘zbek xonliklari yerlariga bostirib kirishini ko‘rsatadi. Milliy davlatchilik tarixi masalalari bilan shug‘ullangan Azamat Ziyoning “O‘zbek davlatchiligi tarixi” asarida ashtarxoniylar hokimiyatining zaiflashuvi hamda mang‘it hukmdorlari boshqaruviga o‘tishiga sabab bo‘lgan omillar xususida to‘xtalib o‘tilmasdan, ko‘proq Muhammad Rahimning davlatni boshqarish faoliyati haqida so‘z yuritiladi. Prof. D.A.Alimova va akad. E.V.Rtveladzelar Nodirshohning O‘rta Osiyoga bostirib kirishi va Muhammad Hakimbiy bilan shartnoma tuzganligi xususida ma’lumot, A.Sagdullayev va O‘.Mavlonovlarning tadqiqotlarida Abulfayzxon hukmronligi davrida mang‘it urug‘i vakillarining hokimiyatga intilishi kuchayganligi hamda Muhammad Hakimning Nodirshoh xizmatiga kirib o‘z avlodlariga hokimiyatni egallash uchun yordam berganligi to‘g‘risidagi fikrlar o‘z ifodasini topgan. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan olimlarning asarlarini tahlil qilish va mavzuga oid boshqa bir qator tadqiqotlarni o‘rganish asosida xulosa qilish mumkinki, davlat hokimiyatini ashtarxoniylar qo‘lidan mang‘itlar boshqaruviga o‘tishiga sabab bo‘lgan omillar ularda atroflicha tahlil etilmagan. Ushbu davr to‘g‘risida birmuncha haqqoniy va keng ma’lumot berishi mumkin bo‘lgan tarixiy manbalar yetarli bo‘lishiga qaramasdan Buxoro davlatchiligi taraqqiyotida muhim o‘rin tutadigan mazkur davr tadqiqotchilar e’tiboridan chetda qolgan. Biz tomonimizdan dastlabki manbalarni o‘rganish va tahlil etish asosida hokimiyatning ashtarxoniylar sulolasidan mang‘itlar sulolasiga o‘tishiga sabab bo‘lgan omillar sifatida tashqi siyosiy vaziyat, Abulfayzxon hukmronligi yillarida davlatda o‘zboshimchalik, boshboshdoqlik singari illatlarning kuchayib ketishi ko‘rsatildi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Buxoro davlati hokimiyatining ashtarxoniylar hukmronligidan mang‘itlar vakillariga o‘tishiga ham ichki ham tashqi-siyosiy omil

muhim rol o'ynagan. Xususan, so'nggi ashtarxoniyl Abulfayzxonning davlat boshqaruvi masalalarida ichki ziddiyatlar va o'zboshimchaliklarni o'z vaqtida bartaraf eta olmasligi hamda tashqi-siyosiy vaziyatni to'g'ri anglab yetmasligining oqibatlari ham ta'sir etgan. Shu bilan birga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib hudud birligini mustahkamlash, mamlakatni tashqi xavflardan oldini olish maqsadida mang'it urug'i vakillari Muhammad Hakimbiy va Muhammad Rahimlarning mohirona xizmatlari ham alohida ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. - Тошкент: Академия, 2006.
2. Мирза Абдал Азим Сами. Тарихи Салатини-и мангитийа (История мангытских государей). / Пред. Л.М.Епифановой. – М.: Вост. литер., 1962.
3. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи: (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: Шарқ, 2001.
4. Ражабов Қ. Амир Ҳайдар ёхуд Амири Саййид // Бухоро мавжлари. – Бухоро, 2006. - №2.
5. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Тошкент: Фан, 1996.
6. Муқимов З.Й. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Самарқанд: Зарафшон, 1998.